

D. KAPAČIAUSKIENĖ

ABSTRAKČIŲ MORALĖS PRINCIPŲ SUSIDARYMAS

Marksistinis požiūris į moralę formavosi epochoje, kurioje vyravo šviečiamoji racionalistinė etika. Todėl švietėjų pažiūra marksizmui tapo tiesioginiu kritikos objektu. Pagrindinis metodologinis marksistinės etikos susidūrimas su šviečiamąja kilo dėl moralinių idėjų prigimties: švietėjai moralinius principus laikė protingo individo (filosofo) atrastomis amžinomis tiesomis, o marksistinė etika juos ėmė traktuoti kaip istoriškai sąlygotas vertinamojo pobūdžio socialines idėjas.

Moralinių principų istorinio sąlygotumo problema marksistinėje etikoje tampa moralinių pažiūrų kaitos *dėsningumo*, žmonių veiklos rezultatų objektyvaus sąlygotumo problema, kurią sprendžiant reikia, K. Markso ir F. Engelso žodžiais tariant, parodyti „visuomeninės ir politinės struktūros sąryšį su gamyba“¹, idėjų ryšį su realiu žmonių gyvenimu. Tą idėjų ryšį su gyvenimu K. Marksas ir F. Engelsas taip išreiškė: „Sąmonė [das Bewußtsein] niekuomet negali būti kas nors kita, kaip įsisąmoninta būtis [das bewußte Sein]“². „Net migloti vaizdiniai žmonių smegenyse taip pat yra būtini materialinio <...> jų gyvenimo proceso sublimatai. Taigi moralė, religija, metafizika ir kitos ideologijos atšakos bei jas atitinkančios sąmonės formos daugiau nebeatrodo esančios savarankiškos“³. Vadinasi, norint nustatyti moralinių principų istorinės kaitos dėsningumą, reikia surasti būtiną ryšį tarp visuomenės ekonominės struktūros ir tų principų.

Tačiau moralinių principų ryšys su visuomenės ekonomine struktūra yra tik bendra marksistinio etikos problemų sprendimo sąlyga, tik išei ties taškas, reikalaujantis tolesnio tų principų istorinio tyrimo ir siauresnių paties tyrimo metodologinių problemų sprendimo. Svarbu išaiškinti moralinių principų savitumą skirtingose visuomenės ekonominėse

¹ K. Marksas ir F. Engelsas, *Vokiečių ideologija*, V., 1974, p. 20.

² Ten pat.

³ Ten pat.

formacijose. Tas savitumas pasireiškia keletu aspektų. Kai kuriuos iš jų čia ir norime paanalizuoti.

Feodalinėje visuomenėje žmonių nelygybė yra teisiškai įtvirtinama. Klasių santykių ekonominį turinį čia paslepia teisinės ir asmeninės žmonių priklausomybės formos. Teisiškai nustatyta individo luominė priklausomybė išreiškia jo realią padėtį visuomenėje. Anot tarybinio medievisto A. Gurevičiaus, Viduramžiais visos socialinės kategorijos pirmiausia buvo teisinės kategorijos⁴. Viduramžiai nepripažįsta individo arba žmonių grupės faktiškos padėties, jeigu ji nėra teisiškai įforminta. Kadangi žmogaus teisinis statusas čia daugiausia yra paveldimas, vadinasi, giminystės ryšiai dar nėra visai nustoję savo socialinės reikšmės, jų dar nėra išstūmę prekiniai, daiktiniai ryšiai. Kadangi prekiniai santykiai nėra išsivystę, o individų santykių su visuomene teisinė reglamentacija yra visuotinė, tai galima sakyti, kad feodalinė visuomenė dar nėra įveikusi pirmykštei visuomenei būdingo socialinės praktikos sinkretiškumo. Tokioje visuomenėje nėra ekonominio intereso, kuris praktiškai išsiskirtų iš kitų interesų; nei luomas, nei atskiri individai savo interesų nesuvokia kaip ekonominių. Pavaldumo, nuosavybės santykius išreiškiančiose sąvokose, pasak A. Gurevičiaus, tiesiogiai atsispindi žmonių asmeniniai santykiai, pagrįsti giminystės ryšiais. Tokioje visuomenėje „ekonominių santykių ir kategorijų sritis pasirodo besanti glaudžiai susipynusi su idealių vaizdinių, religinių tikėjimų, socialinių-etinių tradicijų ir normų sritimi“⁵. Politika ir ekonomika čia neišskiriami dalykai, nes nuosavybės klausimas yra kartu ir valdžios klausimas, ir, priešingai, politinis viešpatavimas čia yra susijęs su nuosavybės santykiais⁶. Todėl ir klasės (luomo) interesų čia negalima vadinti ekonominiais: ekonominis interesas neatskiriamas nuo intereso viešpatauti, valdyti, turėti garbingą padėtį visuomenėje.

Tokioje visuomenėje individų vaidmenį ir teorinį tikrovės vaizdą greičiau formuoja moralinis idealas, negu ekonominiai interesai. Visuomenės ūkinė ekonominė veikla yra pajungta religiniams bei etiniams idealams. „Visuomenė, jų (dvasininkų, teologų, scholastų) požiūriu, yra dvasinis organizmas, o ne ekonominis mechanizmas, dėl to ūkinė veikla turi būti kontroliuojama ir tramdoma dėl moralinių tikslų, kuriems pasiekti ji duoda priemones. Iš tos perspektyvos ekonomika apskritai nėra savarankiška realybė,— savo reikšmę ji įgyja tik platesnės idealios visumos ribose. Ekonominės problemos reiškiamos žmogaus elgesio kategorijomis“⁷. Pavyzdžiui, kategorija „teisinga kaina“ turi kartu ir moralinę, ir teisinę, ir ekonominę prasmę⁸. „Viduramžių „pasaulio mo-

⁴ А. Я. Гуревич, Категории средневековой культуры, М., 1972, стр. 156.

⁵ А. Я. Гуревич, Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе, М., 1970, стр. 40.

⁶ Ten pat, p. 59.

⁷ А. Я. Гуревич, Категории средневековой культуры, стр. 252.

⁸ Ten pat, p. 254.

delyje" nėra etiškai neutralių jėgų ir daiktų: visi šie daiktai susieti su kosminiu gėrio ir blogio konfliktu ir įjungti į visuotinę išganymo istoriją"⁹.

Socialinės praktikos sinkretizmas nulemia ir socialinių vertinimų *sinkretiškumą*: socialiniai idealai apima moralinį, teisinį, politinį, religinį, ekonominį žmonių elgesio vertinimo aspektą. Socialinių vertinimų struktūroje sunku išskirti moralinius, teisinius bei politinius principus. Idealas tokioje visuomenėje visuomet turi konkretaus luomo žmogaus savybes: pavyzdžiui, riterio, šventojo ir pan.

Kadangi feodalizmo epochoje moraliniai principai dar neturi santykinio savarankiškumo ir kadangi toje epochoje dar negalima aiškiai išskirti ekonominių interesų, neteisinga feodalizmo moralinius principus apibūdinti tik kaip feodalų klasės *ekonominių* interesų išraišką.

Socialinių vertinimų sinkretiškumo požymis yra ir tas, kad jie išreiškiami religine forma. Religijos socialinės prigimties analizė rodo, kad religija yra reikalinga tokioms socialinėms struktūroms, kurios išlaiko sustabarėjusias, rutinieriškas kultūros transliavimo formas, t. y. tokioms socialinėms struktūroms, kurioms dėl žmonių tarpusavio santykių ir santykių su gamta ribotumo yra būdingas uždarumas (t. y. kuriose žmonių socialiniai ryšiai apsiriboja tik ta struktūra) ir antropomorfinis tikrovės suvokimas. Toje struktūroje socialinis patyrimas perduodamas kolektyvui bei individui kaip kažkas nedaloma, neanalizuojama, nekvestionuojama, kaip tai, kam reikia paklusti be įrodymų ir patikrinimo. Uždarose socialinėse struktūrose (jos gali būti randamos įvairiose ekonominėse formacijose kaip skirtingi socialinės reguliacijos „lygiai“) socialinis patyrimas sudaro universalų (visas žmonių veiklos sritis apimantį) gyvenimo etaloną, kuris kulto forma perduodamas iš kartos į kartą. Religija tokiose struktūrose yra tam tikras visuomenės valdymo tipas (visuomenė valdoma, reguliuojant individų elgesį, veikiant jų visuomeninę orientaciją). Kadangi religinėse „tiesose“ yra išreikšti tik bendri principai, tai, kad tie principai galėtų reguliuoti elgesį, reikalinga ypatinga socialinė tų principų interpretavimo (pavertimo elgesio taisyklėmis) institucija — bažnyčia. Ta institucija ir suteikia religinėms „tiesoms“ socialinį turinį. O nereliginių moralinių principų, skirtingų nuo religinio moralės interpretavimo, tokiose socialinėse struktūrose nėra¹⁰.

Todėl, jeigu vartojame „feodalizmo moralinių principų“ sąvoką, turime suprasti, kad ji nusako tik sinkretiškus socialinius principus, kuriuose slypi konkretus socialinis turinys ir kurie reguliuoja visas socialinės veiklos sritis.

Vystantis kapitalizmui, daiktiniai žmonių ryšiai darosi pagrindine socialinių santykių forma, o visuomenė tampa vis atviresne socialine

⁹ Ten pat, p. 262.

¹⁰ Žr.: Ю. А. Левага, Социальная природа религии, М., 1965, стр. 135.

struktūra. Susidaro iliuzija, kad daiktiniai santykiai nepriklauso nuo paties žmogaus ir nuo jo dvasinių vertybių. Tai rodo, kad socialinėje praktikoje išsikristalizuoja ekonominė politinė veikla bei privataus gyvenimo sritis. Kartu socialiniuose vertinimuose išsiskiria ekonominės pažūros, politiniai, teisiniai bei moraliniai principai. Vadinasi, tokiu mastu išsivysčiusioje visuomenėje galima išskirti moralinius principus kaip savarankišką ideologijos sritį.

Čia pasikeičia ir pačių principų pobūdis: jie tampa grynais teoriniais postulatais, neišreiškiančiais konkretaus socialinio turinio.

Buržuaziniai moralės principai formuojasi humanizmo idėjų pavidalu: individai, jų interesai paskelbiami aukščiausia vertybe, visų socialinių vertinimų kriterijumi. Laikoma, kad individo valios maksima turi turėti visuotinio principo galią. Maždaug taip ši principą formuluoja I. Kantas¹¹. Šitoks moralinis principas neišreiškia jokių reikalavimų individų veiklos ekonominiam bei politiniam turiniui. Jis reikalauja atsižvelgti į kito žmogaus interesus kaip į natūralią ribą, kurios neperžengiantis kiekvieno individo egoizmas laikomas žmogaus esmės išraiška ir, vadinasi, moraliu dalyku. (Šia prasme „humanizmas“ yra „individualizmo“ sinonimas). Reikalaujama, kad būtų humaniški žmonių asmeniniai santykiai, t. y. tik ta sfera, kurioje žmonės santykiauja kaip individai, o ne kaip tam tikrų socialinių kategorijų atstovai. Socialine žmonių veikla (ekonominė-gamybinė, politinė ir pan.) laikoma kažkas išoriška grynajam žmogiškumui, ir todėl manoma, kad joje moraliniais principais nesivadovaujama. Čia veikia kiti principai: konkurencijos, kovos už būvį, t. y. „džiunglių“ principai. Taip pasireiškia iki tol istorijoje neegzistavęs moralės atitrūkimas nuo kitų socialinių individo elgesio reguliatorių. K. Marksas ir F. Engelsas, pabrėždami kapitalistinėje visuomenėje atsiradusį ir vis labiau ryškėjantį atotrūkį tarp moralės ir ekonominės veiklos sferų, rašė: „Kur tik galėjo, ji (t. y. stambioji pramonė.— D. K.) naikino ideologiją, religiją, moralę ir t. t., o kur ji to negalėjo padaryti, ji pavertė jas aiškiu melu“¹².

Šiuo atžvilgiu humanizmo principas, kaip abstraktus grynai moralinis principas, skiriasi nuo feodalizmo epochoje viešpatavusių garbės, ištikimybės idėjų. Garbingumas ten nėra tik moralinis individo poelgių apibūdinimas, nusakantis individui būdingą savo žmogiškosios vertės suvokimą. Garbingumas feodalinėje visuomenėje, anot A. Gurevičiaus, yra individo socialinės-teisinės (sąvoka „honor“ reiškia ir kilmingumą, ir feodalo teisę valdyti jam dovanotas žemes¹³) bei jo ekonominės padėties, jo turimo turto sunaudojimo būdų charakteristika (šiuo atveju sąvoka „honor“ yra dosnumo sinonimas: garbingu laikomas tas sen-

¹¹ *I. Kant, Сочинения, т. 4 (1), М., 1965, стр. 347.*

¹² *К. Марксas ir Ф. Энгельсas, Вокіеčių идеология, р. 50.*

¹³ *А. Я. Гуревич, Категории средневековой культуры, стр. 145.*

jas, kuris dosniai, neskaičiuodamas eikvoja turtą¹⁴; turtas svarbus tuo, kad jis padeda feodalui palaikyti savo įtaką visuomenėje ir išreikšti savo garbingumą¹⁵). Ištikimybės idėja taip pat nėra tik moralinis principas: ji apima ir teisinį, ir moralinį, ir ekonominį turinį. Ištikimybės principu vadovaujamosi visuose feodalizmo epochos socialiniuose santykiuose, nes visi jie yra asmeninio, patriarchalinio pobūdžio. Individas čia nėra autonomiškas vienetas; jis priklauso tam tikrai visumai ir jaučiasi normaliai, tik suvokdamas savo ryšį su ta visuma, tik suvokdamas save visumos dalimi ir jausdamas pareigą (kuria jis supranta kaip ištikimybę) vykdyti tos visumos rėmuose jam skirtą funkciją. Ta funkcija apima visus galimus socialinius žmogaus veiklos aspektus.

Humanizmo principas, skirtingai nuo feodalizmo epochos socialinių principų, yra tarsi nuo konkrečios socialinės praktikos nepriklausomas individų elgesio kriterijus. Toks nuo empirinių sąlygų nepriklausomas yra, pavyzdžiui, I. Kanto „grynasis praktinis protas“, „gryna valia“¹⁶. Humanizmo principas reikalauja atsižvelgti į kito žmogaus interesus ir poreikius, nepaisant realaus gyvenimo nehumanizmo, reikalauja kitą laikyti tokiu pat žmogumi, kaip ir save. Taigi humanizmo principas atlieka nežmoniškų socialinių santykių humanizavimo funkciją. Todėl K. Marksas kritiką nukreipia ne į patį humanizmo principą, o į tas nežmoniškas socialines sąlygas, kurios tą principą daro neįgyvendinamu. Buržuazinėje visuomenėje vilkiški yra ne moralės, o ekonominės veiklos principai. Tarp moralės ir ekonomikos čia yra aiški riba, kurios moraliniai principai paprastai negali peržengti, nes jie negali nulemti visuomenės ekonominės veiklos. O tie principai, kuriais vadovaujamosi ekonominėje veikloje, nėra moraliniai. Moralinės kritikos nepakanka visuomenės keitimui, jos „pagerinimui“, todėl K. Marksas imasi socialinės santvarkos kritikos. Jis parodo, kad komunizmas, kaip tikrasis humanizmas, yra tokia visuomenė, kuri sudaro realias sąlygas visuomenės istorijoje sukurtoms moralinėms vertybėms (taigi ir humanizmo principui) realizuoti.

Kadangi buržuazinėje visuomenėje moraliniai principai išsiskiria į santykinai savarankišką ideologijos sritį ir kadangi kapitalizmo vystymasis išryškino ekonominius visuomeninių santykių pagrindus (kapitalizmo socialinėje praktikoje jau galima aiškiai išskirti ekonominius klasių interesus), susidarė galimybė išaiškinti moralinių principų ekonominį sąlygotumą, jų realų turinį. Neišaiškinus to sąlygotumo, humanizmo principas lieka tuščia abstrakcija.

Moralės principų ekonominis sąlygotumas kartais nusakomas maždaug taip: moraliniai principai yra valdančiosios klasės ekonominių interesų išraiška, jie padeda realizuoti tos klasės ekonominius interesus

¹⁴ Ten pat, p. 225.

¹⁵ Ten pat, p. 227.

¹⁶ И. Кант, Сочинения, т. 4 (1), стр. 347.

ir įtvirtinti jos viešpatavimą. Tas teiginys aiškinamas, neatsižvelgiant nei į skirtingų visuomenės formacijų specifiką (jis vartojamas visų klasiinių visuomenių moraliniams principams apibūdinti), nei į atitinkamai skirtingų moralės principų savitumą, pavyzdžiui, į tai, kad buržuaziniai moralės principai yra *grynai moraliniai* principai, rodantys aukštesnę ideologijos „teoriškumą“ laipsnį. Iš tokio aiškinimo plaukia nepagrįsta išvada, kad humanizmo principas yra buržuazijos interesų išraiška. Betgi juk pats humanizmo principas neturi savo konkretaus socialinio turinio, nepriklausomo nuo visuomenės ekonominės bei politinės santvarkos. Atitrauktas nuo konkrečios istorinės epochos, jis nėra buržuazinis. Šitas principas tarnauja buržuazijos interesams tik tuo atveju, jeigu jis interpretuojamas buržuazijos naudai, nekvestionuojant pačių kapitalistinių santykių teisingumo, t. y., jeigu įrodinėjama, kad kapitalistiniai santykiai įgyvendina humanizmo principą. Kitaip sakant, humanizmo principas yra buržuazinis ne todėl, kad jis skelbia žmoniškumą, o todėl, kad jis yra abstraktus, kad jame neslypi jokios socialinių santykių keitimo programos.

Humanizmo idėja nusako specifišką, moralinį visuomenės pažangos aspektą, būtent tai, kad visi žmonės vienodai pripažįstami žmonėmis, kad pats žmogiškumas (o ne žmogaus socialinis statusas) laikomas aukščiausia vertybe. Bet kiek tą pažangą riboja kapitalistiniai santykiai, tiek humanizmo principas įgyja buržuazinį (t. y. apibrėžtą) socialinį turinį.

Marksizmo klasikai ir šiuolaikiniai marksistinės etikos specialistai yra visapusiškai išaiškinę humanizmo principo buržuazinio ribotumo pagrindus: privatinę gamybos priemonių nuosavybę, ekonominių interesų privatumą, visuotinę konkurenciją, prekinį fetišizmą ir kt. Aš čia tik norėjau parodyti buržuazinės visuomenės moralinių principų specifiką, kuri pasireiškia visų pirma tuo, kad tie principai išsikristalizuoja į santykinai savarankišką ideologijos sritį, tampa abstrakčiais teoriniais (savo konkretaus socialinio turinio neturinčiais) postulatais. Dėl to pasidaro akivaizdu, kad jų konkreti interpretacija ir jų realizavimas priklauso nuo visuomenės ekonominės pažangos ir kad moralinės pažangos nebegalima suvesti į moralinių principų tobulinimą, keitimą ir individų auklėjimą, nes ji yra sudėtinė (antrinė, priklausoma) bendros socialinės pažangos dalis. Socialistiniai moralės principai skiriasi nuo buržuazinių ne tik naujomis idėjomis, bet svarbiausia tuo, kad jie praranda abstraktų pobūdį, įgydami konkretų socialinį turinį, išreikšdami socialinę programą, kaip būtina visuomenės istorijoje sukurtų moralinių idealų įgyvendinimo sąlygą. Vadinasi, kova už naują moralę tegali būti efektyvi tik tada, kai ji įsijungia į kovą už naują visuomenę, naują politinę bei ekonominę santvarką.